

підвищить колись наклад тисяч так до п'яти (фантастичні мрії!). Однак я ретельно збираю повний комплект "Критики", щоб у разі чого зробитися власником унікального раритету. Всяке ж бо може статися під сонцем дивовижної країни У...

Максим Стріха

Георгій Касьянов. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

Поява нової книги Георгія Касьянова, без перебільшення, стала подією, яка виходить за рамки суто академічного інтересу. Адже вітчизняному читачьому загалу пропонується ознайомитися з цілим пластом західної національно-наукової думки. Суттєво, що автор подає саме систематизований виклад теорій нації та націоналізму, тим самим полегшуючи працю споживача інтелектуального продукту, насамперед того, що фахово цікавиться означеною проблематикою. Грунтовній монографії передувала низка статей¹, в яких автор зміг заінтригувати читача неординарним, виваженим, власне, науковим підходом, якого так бракує сучасній українській етнології. Тому і сама книга сприймається як очікувана і бажана.

Автор аналізує сутність найпродуктивніших теорій західної науки щодо проблем формування нації та націоналізму. При цьому він послідовно дотримується принципу методологічного плюралізму, вдаючися лише до мінімуму власних зауважень. Виклад матеріалу здійснюється за певною логічною схемою: від етимології понять, до феноменології явищ та їхньої історичної генези. У випадку з націоналізмом подається ще і типологія. Такий підхід дозволяє простежити еволюцію інтелектуальної традиції, побачити витоки сучасних концепцій. Так, при з'ясуванні етимології поняття "нація" Касьянов аналізує класичний доробок Е. Ренана, М. Вебера, теоретиків австрійської соціал-демократії та марксизму, сучасні версії Б. Андерсона, Е. Гелнера, Е. Сміта, К. Келгона.

Прикметно, що розмірковуючи про суть феномена нації, її об'єктивні та суб'єктивні ознаки, автор особливо наголошує на значенні національної свідомості. Для нього цілком очевидно: "що існує одна суб'єктивна ознака, яка є вирішальною для існування нації, ознака, наявність якої чітко вказує на факти реального існування певної, конкретної нації як такої, нації у модерному розумінні цього слова. Різні дослідники називають її по-різному: "колективною солідарністю", "почуттям спільності", "щоденним плєбісцитом", "національною свідомістю" тощо, тобто йдеться про самоусвідомлення певної спільноти, яка знаходить своє вираження в терміні "нація"(тут і далі зазначається сторінка монографії, с.55).

Папевне, тому автор детально зупиняється на тих теоріях, де помітне місце займає аналіз саме національної свідомості. У "комунікативній" теорії нації К. Дойча одним із базових понять є взаємна відповідність, "компліментарність". "Спільнота", яка претендує на власну спільну історію, на думку Дойча, є спільнотою компліментарних способів і засобів

спілкування, комунікацій. Цікаво, що у такій системі особливу роль відіграє історична пам'ять, яка виступає своєрідним "обладнанням", необхідним для виконання суспільних функцій продукування, зберігання та поширення інформації (с.62). Водночас Касьянов наголошує і на слабких місцях у теоретичному доробку Дойча. Посилаючись на праці Дж. Броїлі та П. Альтера, він звертає увагу на те, що комунікативна теорія "не пояснює, чому саме виникає національна свідомість, чому індивіди обирають саме культурну, етнічну компліментарність" (с. 65). Далі розглянуті пізнавальні можливості етатистської, етнологічної (етніцистської) та "інструменталістської" моделей нації.

Цікавим є звернення Г. Касьянова до класичної гегелівської типології націй, які поділялися на "історичні" та "неісторичні". Зазначається, що це ідея, яку Гегель розглядав, як абстрактну, метафізичну схему, була вирвана із загального контексту його теорії, і використовувалась у багатьох наукових розробках, передусім – марксистських, в ідеологічній полеміці. Таке перенесення до емпіричної сфери, особливо до історичних досліджень, призвело до понятійної плутанини. Аналізуються позиції українських діаспорних учених як прихильників використання у науковому дискурсі понять "історична" та "неісторична" нація (Д. Чижевський, І. Лисяк-Рудницький), так і супротивників такого підходу (Г. Грабович). Від себе додамо про можливе використання такої типології у дослідженні становлення національної свідомості. Терміни "історична" та "неісторична" нації можуть розглядатися у буквальному значенні – як спільноти, які створили свою національну концепцію власної історії або які не спромоглися на це.

Касьянов на узагальненому рівні аналізує модерністський та примордіалістський підхід до генези націй. Для дослідження феномена національної свідомості, доволі перспективною видається концепція В. Коннора (варіант переніалізму). Корені етнічної спільності, за Коннором, перебувають поза межами документальної історії, отже, і сама спільність є позаісторичною. Націю об'єднує "не хронологічна чи фактична історія, а почуття чи відчуття цієї історії [...], яке дає членам нації інтуїтивну впевненість в особливому походженні та становленні групи"(с. 88).

Важливою дослідною проблемою, яка розглядається Г. Касьяновим, є "нації до націоналізму" або домодерні нації. Теоретичні побудови Дж. Армстронга та Е. Сміта визнаються надзвичайно корисними для їхнього аналізу. Обидва дослідники звертали увагу на особливу роль історичної пам'яті, міфів, особливо про історичне походження, про "золотий вік" у становленні етнічної, а згодом і національної свідомості.

Продуктивним є розгляд соціально-культурних та соціально-політичних передумов становлення модерних націй. Особлива увага звертається на "суб'єктивні" чинники, зокрема на національну ідентичність та свідомість. Цілеспрямоване творення нації подається у теорії Е. Гобсбаума щодо "винайденної традиції". На думку цього дослідника подібна практика "автоматично вимагає зв'язку з минулим, континуїтету, який забезпечується апеляцією до відповідного історичного досвіду"(с.112).

Далі Г. Касьянов детально зупиняється ще на одному “надзвичайно важливому культурному аспекті націогенезу в модерну добу” – на творенні “національної історії”. Під цього процесу, на його думку, припадає на другу половину XIX ст. Він був характерний не тільки для “неісторичних” націй, які мали обґрунтувати своє право на існування, але і для “старих” “історичних” націй Європи. На другу половину XIX ст. – початок XX ст. – припадає справжня злива “національних” історій, “кожна з яких у свій спосіб легітимізувала право певної нації на політичне буття на визначну чи принаймні помітну роль у світовій цивілізації”(с.115). Наголошується на особливій ролі М. Грушевського у формуванні української нації. До висновків Касьянова можна додати два суттєвих аспекти. Хронологічно процес усталення національних історій, зокрема української, варто продовжити до кінця 20-х років XX ст., коли завершується певний історіографічний етап. Саме ж історичне опритомнення східноєвропейських спільнот слід оцінити як їхню поступову трансформацію із “неісторичних” у “історичні” нації.

Касьянов достатньо об’єктивно схоплює і соціокультурний контекст націотворення, а відповідно і механізм поширення історичного компоненту національної свідомості. Хоча останній окреслений лише у загальних рисах. Дослідник констатує: “Національна історіографія з її набором патріотичних міфів чи стандартизована мова могли виконувати свої інтеграційні функції лише тоді, коли вони ставали надбанням широко загалу, мас”(с.115). Для цього була необхідна відповідна інфраструктура: система масової освіти й поширення писемності, формування мережі засобів масової інформації та комунікацій. Принагідно зазначимо, що в українському випадку така інфраструктура вперше стала реальною лише у 1920-і роки. Та й то не охоплювала всього українського етнічного масиву і не була продуктом національної держави, а склалася як “компроміс” між національним рухом та новоімперським більшовицьким режимом.

У справді науковому вимірі аналізується і феномен націоналізму, як багатоаспектного явища. Звертається увага на те, що у сучасній науковій практиці це явище розглядається передусім у контексті суспільної свідомості (Е. Гелнер, Р. Шпорлюк, Л. Снайдер тощо). Зокрема, американський історик Б. Шейфер серед суттєвих ознак існування націоналізму виділяє “колективне уявлення про спільну історію і, досить часто, – про спільне етнічне походження”. “Усвідомлення спільної історичної спадщини дає людям почуття відмінності від інших народів, почуття ідентичності”(с.137).

У цьому сенсі особливе значення має національний міф, який розглядається як обов’язковий елемент, складова національної свідомості. На думку Касьянова: “В модерну епоху, тобто в епоху націотворення, відбувається легітимізація національного міфу: тут важливу роль відіграє історія, яка дає “наукове обґрунтування” міфові. Національний міф стає тотожним історичному”(с.150). Як ілюстрація, наводиться розвиток націоналістичного міфу східнослов’янських народів (у тому числі й українців) на прикладі етногенетичних версій, який був досліджений

В. Шнірельманом. Звертається увага і на роль історичної науки у продукуванні та поширенні подібних міфів. За визначенням Г. Копа для “культурницького” націоналізму Сходу була типовою апеляція до “славного минулого” та специфічних атрибутів – зокрема і до історичних міфів (с.187).

У межах типологій націоналізму привертають увагу соціологічні версії, серед яких найдосконаліший вигляд має типологія, запропонована К. Сименс-Симоналевичем. Запропоновані ним категорії, на думку Г. Касьянова, можна застосувати щодо одного й того ж руху водночас. Характерний приклад – український націоналізм. Він “на певному етапі свого розвитку був водночас і рухом за відродження, і реставраторським (кінець XIX – початок XX ст.), і автономістсько-сепаратистським (українська революція 1917 – 1921 рр.). У 1920 – 30-і роки в Західній Україні український націоналізм у деяких своїх проявах був реставраторським, сепаратистським, у деяких – антиколоніальним”(с.199).

Для періодизації становлення націоналізму розглядається теорія М. Гроха. Серед її критиків виділяється позиція Р. Шпорлока, що всі види діяльності, виокремленні Грохом в особливі стадії, фактично діяли протягом усього періоду формування нації. Продуктивною видається теза, що період “наукових зацікавлень” не припиняється і за часів “патріотичної агітації” чи масового політичного руху.

Грунтовний аналіз західних теорій дозволив Г. Касьянову перейти до третьої частини монографії “Український проект”. Тут автор вдало реалізував компаративний аналіз теоретичних аспектів українського та світового історичного досвіду становлення нації. Розглядаючи понятійний поділ на “етнічну” і “політичну” націю, як теоретичне відображення двох варіантів націогенези, він знаходить їх в українській інтелектуальній традиції вже з початку XX ст. у вигляді двох історіографічних шкіл. Концепція нації В. Липинського інтерпретована як зразок “політичної” теорії нації. Натомість “народницька” історіографічна школа апріорно визначена, як така, що орієнтувалась переважно на “етнічну” концепцію нації. Висновки досить ризиковані щодо коректності. Напевне, розуміючи це, Касьянов говорить про умовність запропонованого поділу.

Щодо загальної характеристики української спільноти на початку модерної доби автор ідентифікує її, користуючись термінологією Е. Сміта, “як демокричну етнічну спільноту, яка мала трансформуватися в політичну спільноту – націю” (с. 262). Цікавою є спроба узагальнити значення “об’єктивних” та “суб’єктивних” ознак нації. Щодо перших, то вони мають велику вагу, коли набувають символічної цінності, тобто, коли відбувається їхня “суб’єктивізація” в масовій свідомості. Йдеться про націотворчий потенціал таких своєрідних ідеологем, як “мова”, “територія”, “соборність” України (с.263). До цього логічного ланцюга можна додати міфологеми “державності”, “споконвічності”, “тягlosti”, “автохтонного народу” тощо, які активно функціонували у вітчизняній історіографії.

Автор детально аналізує примордіалістську та модерністську версії української націогенези. До першої віднесені дослідження: Л. Залізняка,

О. Пономаріва, Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича. До аналітичних прогнозицій, в яких нрмюрдіалістські аргументи органічно співіснують із модерністськими, зарахований науковий доробок І. Лисяка-Рудницького. У ньому привабливими є оригінальність багатьох елементів, які згодом стали надбанням західного суспільствознавства: ідея “винайденої традиції”, спроба поєднати в одній аналітичній схемі етногенезу і націогенезу, співвідношення дискретності та континуїтету в цих процесах тощо. Модерністську альтернативу в розгляді української націогенези представляють праці А. Каппелера, Б. Кравченка, Р. Шпорлюка. Нринагідно зазначимо, що у наукових колах і самого Г. Касьянова стали відносити до конструктивістської течії. На нашу думку, це не зовсім відповідає дійсності. Оскільки він знаходить, зрештою, точки дотику обох концепцій: “Сферою, яка певною мірою об’єднує ці дві течії (принаймні вони обидві визнають її важливою), є проблема становлення національної ідентичності або національної свідомості українців” (с.280).

На думку автора, найоптимальніший варіант осмислення націогенези українців можливий в рамках теорій на зразок “уявних спільнот”. Тоді поняття національної свідомості стає центральним, оскільки синтезує об’єктивні та суб’єктивні ознаки нації. Для становлення національної свідомості важлива не стільки реальна безперервність: демографічна чи лінгвістична, а міф про цей континуїтет (за Дж. Армстронгом).

Спираючись на класичні та сучасні українські історіографічні школи, Г. Касьянов погоджується відраховувати становлення своєрідної української свідомості від XVI-XVII ст. Але при цьому зазначає, що вона має адресуватися переважно до еліти, чи до певних станів. Необхідно уникати терміну “національна” щодо цього періоду.

Досить вдалою є ремарка Г. Касьянова, що історики України, як на початку, так і наприкінці XX ст., виконують одне інтелектуальне завдання – “легітимізацію національно-державних домагань української нації історичними аргументами”(с.288). Цікавим видається аналіз перманентного використання політичною елітою реформульованих міфів. У XVI – XVII ст. – це була заново винайдена традиція про “київську спадщину”. У середині XVII ст. на перший план висувається інша винайдена традиція і міф – “козацький”. У XVIII ст. “козацький міф” остаточно формулюється. У XIX ст. – спостерігаємо реінтерпретацію “козацького міфу” в “демократичнішому” варіанті. У цьому випадку він стає частиною національного міфу. Автор, зрештою, робить важливий методологічний висновок: “Усе це згодом відбивається на формуванні історичної свідомості й на позитивістичних реінтерпретаціях історії і становленні двох історіографічних шкіл: М. Грушевського й В. Липинського”(с.290).

Далі Касьянов вважає, що на кожному етапі “національна свідомість” поразу має іншу якість, що визначається переформуванням її складників і винайденням нових. На базі цього він робить припущення: “будителям сплячої нації” довелося заново її конструювати в якісно нових термінах, починаючи з головного – “формування уявлення про себе як про націю,

становлення національної свідомості саме в сучасному розумінні цього поняття, фактично – із творення “уявної спільноти”, а не з її “відродження”(с.295). Усе ж термін “національного відродження” внаслідок особливостей формування нових ідентичностей, “цілком природно стабілізувався в арсеналі суспільствознавства й дістав права наукового”. Проте автор воліє брати його у лапки, оскільки і за змістом, і за формою українське “національне відродження” було новим творенням нації. Цей процес, крім того, охоплює значно ширший період, ніж ХІХ – початок ХХ ст. Касьянов виділяє у ньому три етапи. Перший тривав із кінця ХVІІІ ст. до кінця 20-х рр. ХХ ст., другий охоплює кінець 1950-х – 1960-і роки, третій – другу половину 80-х – 90-і роки. Характерно, що кожний етап розпочинається з “культурництва”, яке має політичний підтекст. Як видно, запропонована періодизація передбачає дискретність сучасної української нації.

У своєрідний спосіб вирішує автор і проблему співвідношення українського націоналізму та модернізації суспільства. На його думку: “Український націоналізм, як ідеологія і форма політичного руху, був опосередкованою реакцією на модернізаційні процеси, а не їхнім наслідком”(с.309).

Касьянов, аналізуючи становлення національної свідомості українців, дійшов висновку, що цей процес розвивався “згори вниз”, інтелектуальна еліта виробляла новий тип свідомості, який надавав якості попередньому почуттю етнічно-культурної “окремішності” від сусідів. Хоча мав місце і зворотний вплив. У еволюції українського націоналізму дослідник виділяє певні фази і наголошує на нерівномірності, навіть “багатоступеневій нерівномірності” (за Шпорлюком), щодо загальноосвітніх тенденцій. Особлива увага звернута і на територіальну нерівномірність. Як наслідок – українській націоналізм західноукраїнських земель і Наддніпрянщини “настільки відрізнявся, що можна стверджувати про наявність двох українських націоналізмів”(с.311). Нерівномірність виявлена дослідником і в різних рівнях функціонування українського націоналізму: соціально-психологічному, ідеологічному та політичному.

При типологізації націоналізму Касьянов віддає перевагу принципові “домінантних ознак”, відповідно до якого пропонується така схема: “Український націоналізм зародився і значний період своєї історії розвивався як націоналізм “східного” типу, як етнічно-культурний сепаратистсько-інтеграційний націоналізм бездержавної нації з елементами громадянського ліберального націоналізму”(с.316 – 317). На завершення дослідник наголошує, що “український націоналізм – не “ідеологічне збочення”, не штучний винахід радикалів-параноїків чи ультрапатріотів, а вияв певної загальноосвітньої тенденції”(с.326).

Спираючись на загальну оцінку розвитку світової наукової думки щодо проблеми нації та націоналізму Касьянов пророкує, що пошук методологічного консенсусу між різними теоріями, за умов ідеологічної конвергенції, має привести до створення синтетичної теорії нації і націоналізму. В українському випадку виділяється реінтерпретація відомих ще з початку

XX ст. примордіалістських версій націогенези українців, які збіглися з критикою модерністських підходів на Заході. Відтак вітчизняні методології майже столітньої давності виявилися “навдивовижу актуальними в сучасній пост- чи антимодерністській атмосфері”(с.338).

Книга Касьянова не позбавлена і певних недоліків. Послідовно дотриманий методологічний плюралізм спонукає ставитися до тієї чи іншої теорії досить амбівалентно: подавати як сильні, так і слабкі їх сторони. Проте за такого підходу часом зникає позиція самого автора, а вона була б досить цікавою читачеві. Зустрічаються і неточності, очевидно, друкарського походження. Так, на с.235 вказана неточна дата першого поділу Польщі, похибки у бібліографічних посиланнях на сс.62,67,327 (назва статті Дж.Армстронга), с.328. Цілком очевидно, що ці “огріхи” просто мізерні порівняно з вагою самої праці. Автор таки виконав найголовніші завдання, які покладалися на книгу – сприяти подоланню розриву між західним та українським суспільствознавством, і переведенню досліджень у галузі націології на “наукові рейки”.

Зрештою, монографія Касьянова є добрим, інтелектуально насиченим текстом. Маємо досить рідкісне поєднання різноспрямованих якостей, як на наукову працю. Прозорий досконалий стиль викладу, подання матеріалу у формі нарисів, наявність авторських іронічних дефініцій щодо реалій наукового та політичного життя роблять її читабельною на рівні бестселера, а ґрунтовність осмислення проблеми наближають до рівня класики.

Віктор Масненко

¹ Касьянов Г.В. Український націоналізм: спроба переосмислення // Віче – 1997. – №1.; Його ж – Український націоналізм: проблема наукового переосмислення // Український історичний журнал. – 1998 – №2.; Його ж: “Нація” і “націоналізм” слова і терміни // Там само – 1999. – №2.

Jews and Slavs. Vol. 7. (Євреї та слов'яни. Євреї і східні слов'яни. Нариси про культурні взаємини. Т. 7. Єрусалим – Київ, 2000).

Приємна новина у царині наукових гуманітарних видань на тлі нашої перманентної видавничої кризи. Приємна ще й тому, що це вже другий том у серії «Євреї та слов'яни» укладений спільно вченими Ізраїлю та України. Попередній українсько-єврейський том числом 5 з'явився у 1996 році.

Збірник виданий Центром слов'янських мов і літератур Єврейського університету (Єрусалим, директор — професор Вольф Москович) та Інститутом юдаїки (Київ, директор — Леонід Фінберг) на засадах угоди про співробітництво. В основі його – матеріали Міжнародного конгресу, присвяченого 3000-й річниці Єрусалима, що відбувся у Святому місті.

Делегація України на цьому конгресі складалася із двадцяти двох видатних учених. Па цій зустрічі дослідники відверто й прихильно обговорювали ретроспективу й сучасність у взаєминах українців та євреїв зі своїми ізраїльськими колегами.